

causes occurrence, growth, a break and decomposition of civilisations.

It is shown also that according to A. J. Toynbee, a basis and a motive for peaceful and harmonious coexistence of modern civilisations is "the expansion of the western civilisation".

ՀԱՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԱՐՅԵՍՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՇԱՅԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Լ. Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

*ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի հայցորդ,
ԿԳՆ ԿԱԻ Կոտայքի մասնաճյուղի գլխավոր մասնագետ,
պատմության և հասարակագիտության մեթոդիստ*

Ժողովրդավարության ուղին որդեգրած երկրներում իշխանություն-հասարակություն կապի ձևավորմանն ու երկխոսությանն է ուղղված պետության մեջ տարաբնույթ քաղաքական և սոցիալական ինստիտուտների կայացումը: Դրանք հնարավորություն են տալիս հանրային ինստիտուտներին ներգրավվելու հանրային կառավարմանը:

Դիտարկենք արհեստակցական միությունների դերն ու նշանակությունը հասարակության կյանքում:

Այս համատեքստում հետաքրքիր զարգացում են ապրել հայ հասարակությունը, սոցիալական համակարգը: Արհմիությունների առաջացումը էապես կապված էր հասարակության մեջ արդյունաբերական հարաբերությունների զարգացման հետ, որոնք պաշտպանում էին աշխատողների շահերը: Իրենց իրավունքների պաշտպանության համար աշխատողները ստեղծում էին արհմիություններ, որոնք գործում էին պետական իշխանությունից անկախ և հետևում, որ չտնտեսվողները աշխատողների իրավունքները:

Ժամանակակից հասարակություններում, հատկապես Արևմուտքում, որտեղ դասական իմաստով ձևավորվում է քաղաքացիական հասարակություն, արհմիությունների դերը նշանակալից է¹:

Ժամանակակից արևմտյան երկրների արհմիությունների և քաղաքացիական հասարակության այլ ինստիտուտների փորձի հաշվառմամբ՝ դիտարկենք հայրենական արհմիությունների նախատիպն ու դրանց կառուցվածքը:

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Ալեքսանյան Ա.** Գործընկերությունը քաղաքացիաիրավական սոցիալական պատասխանատվության համակարգում // Բանբեր Երևանի համալսարանի, Միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն, 2010, N 132.6, էջ 24-36; **Նույնի՝** Սոցիալական գործընկերության հարցի շուրջ // Բանբեր Երևանի համալսարանի, Սոցիոլոգիա, տնտեսագիտություն/, 2010, N 132.5, էջ 5-14, **Նույնի՝** Հետխորհրդային արհեստակցական միությունները քաղաքացիավարական ժողովրդաիշխանության գործոն // Գիտաժողովի նյութեր: Երևան, ԼՂՀ ԿԳ, Մ. Մաշտոց համալսարան, 2011, էջ 20-29:

Հայաստանում արհմիությունները ձևավորվել են դեռևս 1905-1907 թթ-ին և գործել են Խորհրդային Միության գոյության ամբողջ ժամանակահատվածում: Խորհրդային կարգերի փլուզումից հետո նոր քաղաքական ռեժիմի ձևավորմանը զուգընթաց տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ: Դրանք հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտությունից բխող գործընթացներ էին, որոնք անհրաժեշտ են ժողովրդավարացման ուղին բռնած երկրներում քաղաքացիական հասարակության կայացման համար: Այդ փոփոխություններն անդրադարձան նաև արհմիութենական համակարգի և նրա գործունեության վրա:

Պետականության բացակայությունը և երկար տարիներ օտար լծի տակ գոյատևելը իրենց հետքն են թողել հայ ժողովրդի մտածելակերպի և աշխարհայացքի վրա: Սա է այն պատճառը, որ այսօր շատ հաճախ ստիպում է մեր հասարակությանը առնչվել լուրջ խնդիրների հետ (որոշումների ինքնուրույն ընդունում, գեներալային հիմնախնդիրներ, ընտրություններ և այլն):

Հայ ժողովուրդը հնում ունեցել է սոցիալական դասեր, Կտրիճավորաց եղբայրություններ, որոնք ունեցել են հստակ նպատակ՝ հասարակությանը տալ լիարժեք, առողջ, խիզախ, խելացի սերունդ²:

Այս կազմակերպությունները հայ իրականության մեջ կոչվել են «Թուխ մանուկներ»³:

Միության ներկայացուցիչներն ակտիվ դերակատարում են ունեցել բնակչության հասարակական կյանքում՝ հոգևոր-մշակութային ոլորտից մինչև երկրի պաշտպանություն:

«Թուխ մանուկների» ինստիտուտը, ըստ էության, հիմք է հանդիսացել միջնադարյան Հայաստանի մեկ այլ սոցիալ-հասարակական կառույցի՝ համքարության ստեղծման համար:

Արհեստավորները, ովքեր իրենց ստեղծած ապրանքի ազատ վաճառողն էին համարվում, միշտ էլ որոշակի արտոնություններ են ունեցել հասարակության այլ շերտերի համեմատությամբ: Տարբեր երկրներում և պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում կան վկայություններ, որ նրանք այնուամենայնիվ ֆեոդալների, իշխանների և վաշխառուների կողմից ենթարկվել են շահագործման⁴:

Օրինաչափորեն անհրաժեշտություն առաջացավ միասնական պայքար մղելու կեղեքիչների դեմ, ահա այս պայմաններում էլ ստեղծվեցին համքարությունները՝ որպես արհմիությունների նախատիպ:

Ըստ աղբյուրների՝ 9-14 դդ-ում Պարսկաստանում և Փոքր Ասիայի այլ երկրներում արդեն գործում էին համքարական կազմակերպությունները, որոնց հետ ակտիվ առևտրային հարաբերություններ են ունեցել նաև Հայաստանի արհես-

² Տե՛ս *Մնացականյան Ա. Շ.* «Թուխ մանուկ» հուշարձանների մասին. Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 2001, N 2, էջ 189-204:

³ Տե՛ս *Հմայակյան Դ.* «Թուխ մանուկների» պաշտամունքը և միջնադարյան Հայաստանի արհեստակցական միությունները», //ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտ. ին-տ, Հոդվ. ժող.: Մերձավոր Արևելք (III): Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, Երևան, 2006, էջ 18 :

⁴ Տե՛ս *Աբրահամյան Վ.* Արհեստները և համքարական կազմակերպությունները Հայաստանում IX-XIII դդ-ում, Երևան, 1946, էջ 122:

տավորները: Նույն պատմական ժամանակահատվածում Հայաստանի գլխավոր քաղաքներում՝ Դվինում, Անիում, Կարսում և այլուր, նույնպես գոյություն ունեին նման կազմակերպություններ: Այս փաստը ևս մեկ անգամ ապացուցվում է Վարդան Այգեկցու առակներով, Ներսես Շնորհալու, Մխիթար Գոշի, հայ պատմիչների գործերով, որոնք կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում համքարական կազմակերպությունների և տվյալ ժամանակի արհեստավորական խմբերի փոխհարաբերությունների, իրավական կանոնների, սոցիալական հարաբերությունների մասին:

Մխիթար Գոշի առակներից մեկում պղնձագործի և երկաթագործի միջև վեճ է առաջանում, որի լուծման համար վարպետները դիմում են ծերերի ատյան⁵: Ծերերի ատյանը բաղկացած էր 12 ծեր վարպետներից, որոնք լուծում էին միջհամքարային խնդիրները և պաշտպանում նրանց շահերը քաղաքային իշխանությունների առաջ⁶:

Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Վ. Աբրահամյանը, «Եթե այդ ինստիտուտը՝ «ծերերի ատյանը», գոյություն է ունեցել Հայաստանի քաղաքներում, ուրեմն համքարական կազմակերպությունների փաստն անհերքելի է»⁷:

Ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանը միջնադարյան քաղաքներին և արհեստներին վերաբերող ուսումնասիրություններում նշում է, որ Բագրատունիների ժամանակ Հայաստանում, ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության և խալիֆաթի քաղաքներում գոյություն ունեին արհեստավորների թաղեր, դասեր և համքարական միություններ: Իր մեկ այլ աշխատության մեջ, անդրադառնալով համքարությունների հարցին, նա շեշտում է, որ դրանց ծագումը ավելի հին է, որ նրանք գոյություն են ունեցել մինչև Բագրատունիների Հայաստանը, շատ ավելի հին ժամանակներում⁸:

Ս. Եղիազարովը 19-րդ դարի էսնաֆությունների մասին գրում է, որ դրանց արմատները պետք է փնտրել 13-14-րդ դարերում⁹:

Ա. Յակուբովսկին իր «Федеральное общество Средней Азии и его торговые связи с Восточной Европой в X-XV вв.» աշխատությունում նշում է, որ «Հազիվ թե կարելի է տարակուսել այն հարցում, որ Միջին Ասիայի արհեստավորները 10-րդ դարում արդեն միավորված էին համքարությունների մեջ»¹⁰, այնուհետև, շարունակելով միտքը, նա նշում է 10-րդ դարասկզբում Լևոն Իմաստունի եղիկտում հիշատակված առևտրականների և արհեստավորների 22 միության և համքարության մասին:

⁵ Տե՛ս **Աբրահամյան Վ.** Արհեստները Հայաստանում IV-XVIII դդ-ում, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1956, էջ 243:

⁶ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Առաքելյան Բ.** Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, 2-րդ հատոր, Երևան, 1964:

⁷ Տե՛ս **Աբրահամյան Վ.** Արհեստները և համքարական կազմակերպությունները Հայաստանում IX-XIII դդ-ում, Երևան, 1946, էջ 136:

⁸ Տե՛ս **Մանանդյան Դ.** Հայաստանի քաղաքները 10-11-րդ դարերում, էջ 27:

⁹ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Егiazаров С. А.** Исследования по истории учреждений в Закавказье, часть 2, Городские Цехи, Казань, 1891:

¹⁰ Տե՛ս **Якубовский А.** Федеральное общество Средней Азии и его торговые связи с Восточной Европой в X-XV вв., էջ 5:

14-րդ դարի պատմիչ Իբն-Բատուտան իր աշխատությունում գրել է, որ պատմական Հայաստանի տարածքում (մասնավորապես, Սվազում) նա հանդիպել է երիտասարդ արհեստավորների հետ, որոնք, ինչպես նշում է պատմիչը, «թեպետ իրենց միությունը կազմել էին միևնույն արհեստի, արտադրության հիման վրա, սակայն իրենց գործունեության ընթացքում շատ հեռու էին գնացել մասնագիտական և արհեստավորական խնդիրներից, դարձել էին հասարակական ուժ, խառնվում էին հասարակության քաղաքական կյանքին և հաճախ չհանդուրժելով անարդարությունները՝ ... համառ կռիվներ էին մղում անհաճելի իշխանությունների դեմ»¹¹:

Հայաստանում համքարությունները ամենայն հավանականությամբ ծնավորվել են 9-10-րդ դարերում (Դվինում՝ 9-րդ դարում, Անիում, Կարսում և այլ զարգացած քաղաքներում՝ 10-րդ դարից ոչ շուտ¹²):

Ակադեմիկոս Յ. Մանանդյանը իր «О торговле и городах Армении» աշխատության մեջ անդրադառնալով արհեստավորական միություններին՝ գրում է. «Արհեստավորական կազմակերպությունները գոյություն են ունեցել Բագրատունիների շրջանի թե՛ Բյուզանդիական կայսրության, թե՛ Խալիֆայության ենթակա քաղաքներում»¹³:

Ինչպես եվրոպական շատ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, համքարությունների (ազգային յուրօրինակ արհմիությունների) առաջացումը պայմանավորված էր ֆեոդալական քաղաքի արտադրական և սոցիալական հարաբերություններով: Ծնշված արհեստավորների կազմակերպությունները գործում էին շահագործող ֆեոդալների դեմ և նպատակ ունեին պաշտպանելու և՛ իրենց շահերը, և՛ իրենց կողմից ստեղծված բարիքը ֆեոդալների ոտնձգություններից:

Հայտնի է, որ 18-19-րդ դարերում արհեստավորական կազմակերպությունները Արևմտյան Հայաստանում կոչվել են էսնաֆություններ, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ համքարություններ: Սակայն նրանք իրենց գրավոր կանոնագրերի մեջ չարունակում են պահպանել «Եղբայրություն» անվանումը: Այս կազմակերպություններին բնորոշ էին կանոնակարգերը, որոնք ամրագրում էին բոլոր անդամների պարտականություններն ու իրավունքները, անդամավճարի և կամավոր անդամակցության սկզբունքները:

Կանոնակարգերից բացի, արհեստավորական միությունները ղեկավարվել են նաև ազգային ավանդույթներով և սովորույթներով, ինչի մասին է վկայում 19-րդ դարի I կեսին պատկանող «Կանոն ոսկերիչ արհեստավորաց» փաստաթուղթը¹⁴, ուր կարևորվում է նաև սեփական շենք ունենալու անհրաժեշտությունը, որտեղ ժամանակ առ ժամանակ պետք է գումարվեին ժողովներ¹⁵:

¹¹ Տե՛ս **Աբրահամյան Վ.** Արհեստները և համքարական կազմակերպությունները Հայաստանում IX-XIII դդ-ում», Երևան, 1946, էջ 125:

¹² Տե՛ս **Առաքելյան Բ.** Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, 2-րդ հատոր, Երևան, 1964, էջ 180:

¹³ Տե՛ս **Манафян А.** О торговле и городах Армении, Эривань 1930, էջ 165:

¹⁴ Այս կանոնագիրը բաղկացած է 34 հոդվածից// գիրք Ա: «Լումա», Տփղիս, 1898:

¹⁵ Տե՛ս **Աբրահամյան Վ.** Արհեստները Հայաստանում IV-XVIII դդ-ում, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 1956, էջ 246:

1280 թ-ի Երզնկայի եղբայրության կանոնադրության հայտնաբերումը պատմաբան Լ. Խաչիկյանի կողմից շատ հարցերում լույս սփռեց միության ներսում եղած հարաբերությունների վրա: Ուսումնասիրելով փաստաթուղթը՝ Խաչիկյանը գրում է. «Շարադրված տվյալներով, որքան էլ դրանք սուղ և ակնարկային լինեն, թվում է, թե կարելի է ապացուցված համարել, որ դեռևս 12-րդ դարում Հայաստանի քաղաքներում կային կազմակերպություններ, որոնք միավորում էին քաղաքի արհեստավորական և առևտրական շերտերին, կազմակերպում էին պայքար ընդդեմ «բռնավորների», օգնում էին տնտեսապես թույլ ընկերոջը, գորավիզ էին լինում միմյանց քաղաքական, հասարակական և տնտեսական գործունեության բոլոր բնագավառներում: Նրանք միաժամանակ նաև կարևոր դեր էին խաղում որպես զինված ուժ»¹⁶:

Անհրաժեշտ է նշել արհեստավորական միությունների և համքարությունների կարևոր դերը նաև քաղաքների պաշտպանության գործում: Նրանք ոչ միայն ամենախոշոր մասնակցությունն էին ցուցաբերում քաղաքների, պարիսպների ամրապնդման գործում, այլ նաև անհրաժեշտության դեպքում արտադրում էին պահանջվող զենքը, քաղաքը պահպանող զորքերի հետ միասին հանդիսանում էին այն ուժը, որը վճռական դեր էր կատարում քաղաքների պաշտպանության գործում՝ թե տեղական և թե հատկապես օտար ֆեոդալների ու ռազմական ջոկատների պարբերական ասպատակություններից:

Համքարությունները որպես հասարարական ուժ՝ հակադրվում էին ֆեոդալներին և նրանց ձեռքին գործիք դարձած իշխանություններին, պայքարում էին արհեստավորների շահերի պաշտպանության համար՝ ծերերի ատյանի հետ միասին կատարելով ժամանակակից արևմտյան երկրների կայացած արհմիությունների դերը:

Համքարությունները դեր են ունեցել նաև ժողովրդի մեջ առաջավոր գաղափարներ տարածելու, հակաաղանդավորական և հակաֆեոդալական տրամադրություններ ձևավորելու գործում:

Նրանց նշանակությունը հաշվի առնելով՝ երբեմն «վերևները» հարկադրված էին լինում հաշվի նստել նրանց հետ՝ իբրև ժողովրդի մեջ գործող կարող ուժ¹⁷, իսկ երկխոսության գնալը արդեն իսկ փաստում է կայացած հասարակական ուժի մասին:

Նշված կազմակերպությունների գործունեության շրջանակներից կարելի է եզրակացնել, որ թե համքարությունները, թե էսնաֆությունները հասարակական կարևոր նշանակություն ունեցող սոցիալական ինստիտուտներ էին, որոնք դեր ունեին ոչ միայն հասարակության տնտեսական, կենցաղային հիմնախնդիրները լուծելու գործում, այլև ձևավորում էին պայքարի ոգի, ստեղծում հասարակական արժեքներ, տարածում առաջադեմ գաղափարներ: Նրանց շնորհիվ հատկապես զարգացավ արդյունաբերությունն ու առևտուրը, ինչը առաջընթացի ազդակ դարձավ սոցիալական կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Այսպիսով, համքարությունները կարող ենք դիտել իբրև արհեստավորական

¹⁶ Տե՛ս **Խաչիկյան Լ.** Երզնկա քաղաքի եղբայր միության կանոնադրություն // Բանբեր Մատենադարանի, 1962, N 6, էջ 365-377: // **Մույնի՝** ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» // Հասարակական գիտություններ// 1951թ., N 12, էջ 77:

¹⁷ Տե՛ս **Առաքելյան Բ.** Նշված աշխ., էջ 202:

կազմակերպությունների՝ արհմիությունների նախատիպեր, որոնք ուղղված էին շահագործող ֆեոդալների դեմ և նպատակ ունեին պաշտպանելու իրենց՝ արհեստավորների շահերը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մինչև 19-րդ դարը համքարություններն օգտագործել են դեռևս 11-րդ դարի կանոնադրությունները՝ կատարելով միայն մասնակի փոփոխություններ, ինչն էլ վկայում է դրանց պիտանելիության մասին:

Ժամանակակից հայրենական արհմիությունները, թեև «դեյուրե» գործում են և դրանցում անդամակցությունը կրում է կամավոր բնույթ, սակայն փաստացի այդ գործունեությունը արդյունավետ չէ: Խնդիրն այն է, որ արհմիությունները պետք է գործեն պետական իշխանություններից անկախ և պաշտպանեն աշխատողի շահերը, ինչն, ըստ էության, մեր դեպքում հաճախ տեղի չի ունենում /օրինակ՝ 2012-13 թթ. «Նաիրիտ» ընկերության աշխատակիցների բողոքի ակցիաները կրում են տարերային, ոչ համակարգված բնույթ և չունեն փաստացի ղեկավար/: Արհմիությունների թերի գործունեությունն ակնառու է այն դեպքում, երբ կառավարության կամ գործատուների միջև չի ձևավորվում կառուցողական երկխոսություն:

Ժողովրդավարական հասարակության ձևավորման համար անհրաժեշտ են սոցիալական տարբեր խավերի ներկայացուցիչների համագործակցություն, իրավունքի գերակայություն և օրենքի առջև բոլորի հավասարություն:

Այս դեպքում կապահովվի սոցիալական ինստիտուտների ներդաշնակ փոխհամաձայնությունը պետական իշխանության օղակների հետ, ինչպես նաև կայուն հիմք կստեղծվի հասարակության զարգացման ու առաջընթացի համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. **Աբրահամյան Վ.** Արհեստները և համքարական կազմակերպությունները Հայաստանում IX-XIII դդ-ում, Երևան, 1946:
2. **Աբրահամյան Վ.** Արհեստները Հայաստանում IV-XVIII դդ-ում, Երևան, 1956:
3. **Ալեքսանյան Ա.** Գործընկերությունը քաղաքացիաիրավական սոցիալական պատասխանատվության համակարգում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, 2010:
4. **Առաքելյան Բ.** Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, 2-րդ հատոր, Երևան, 1964:
5. «Լումա», Գիրք Ա, Տփղիս, 1898:
6. **Խաչիկյան Լ.** «Երզնկա քաղաքի եղբարց միության կանոնադրություն», Բանբեր Մատենադարանի, N6, Երևան, 1962:
7. **Հմայակյան Զ.** ««Թուխ մանուկների» պաշտամունքը և միջնադարյան Հայաստանի արհեստակցական միությունները», ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտ. ին-տ, Հոդվ. Ժող.: Մերձավոր Արևելք (III): Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, Երևան, 2006:
8. **Մանանդյան Զ.** Հայաստանի քաղաքները 10-11-րդ դարերում, ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիա, Հայկական ֆիլիալ: Պատմության և հնագիտության ին-տ, Եր.: ԱրմՖԱՆի հրատ., 1940:
9. **Մնացականյան Ա. Շ.** «Թուխ մանուկ» հուշարձանների մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 2001:
10. **Егызаров С. А.** Исследования по истории учреждений в Закавказье, часть 2, Городские Цехи, Казань, 1891:
11. **Мавандян А.** О торговле и городах Арминии. Эривань, 1930:

АРТЕЛИ КАК ИНСТИТУТ ЗАЩИТЫ ИНТЕРЕСОВ РЕМЕСЛЕННИКОВ

Л. С. СТЕПАНЯН

В современном мире все чаще ставится акцент на роли и значении гражданского общества. Институты гражданского общества играют важнейшую роль в решении социальных проблем. Следует отметить особую роль общественных организаций и профсоюзов. В этом контексте необходимо обратить внимание на деятельность артелей в средневековой Армении. Зачастую границы деятельности этих союзов совпадают с деятельностью общественных организаций, что способствует созданию особого общественного слоя, играющего активную роль в общественной и политической жизни граждан.

LABOUR UNIONS AS AN OF PRETECTION OF LABOURERS' RIGHTS

L. S. STEPANYAN

Nowadays modern society states the importance of civil society rather than democracy. The institutions of civil society play a great role in solving social problem. Among the structures of civil society social organizations and trade unions are more active. It is important to note that in this context the role of labour unions is evident in medieval Armenia. The activity of such labour unions are inseparably linked with the activity of social organizations, which tends to create a specific social layer.